

UMENIE A FILOZOFIA

MARTA B. ZÁGORŠEKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Pojem označujúci nejaký predmet myslenia sa zvyčajne generuje neskoršie než jeho designát (nositeľ). Vývin pojmu v myslení nekopíruje vývin svojho predmetu v realite, hoci medzi nimi jestvuje **historická** i **sémantická** interferencia (prelínanie).

Vzťahuje sa to aj na vývin pojmu **umenia** i pojmu **filozofia**.

Pojem **umenia** vznikol oveľa neskôr než umelecká schopnosť človeka a jeho výtvarno-estetické prejavy. V európskom myslení pojem umenia pochádza z troch zdrojov:

a) z náboženskej predstavy o univerzálnom stvoriteľovi – creator mundi, ktorý stvoril svet podľa obrazu človeka – imago celestis hominis („Boh videl svetlo, že je dobré, a Boh oddelil svetlo od tmy“. Prvá kniha Mojžišova Genesis.);

b) z gréckych slov **téchne** a **kállos** – slovom **téchne** v antickom Grécku označovali umenie v širšom slova zmysle – ako znalosť niečoho, skúsenosť, schopnosť niečo dobre spraviť, vytvoriť, zručnosť; vzťahovalo sa aj na remeslá a empirické znalosti (napríklad lekárstvo); slovo **kállos** Gréci používali aj v zmysle, že niečo je dobré alebo dobre urobené aj v zmysle, že niečo je krásne, t.j. že niečo pôsobí na zmysly krásne;

c) z latinského slova **ars**, čo označovalo v antickom Ríme umeleckú šikovnosť, obratnosť, remeselnú zručnosť, vedenie; Rimania už rozdelili umenia na **artes liberales** – slobodné umenia a na **ars bona** – krásne umenie. Slobodné umenia Rimania pokladali za nižšie a menej vznešené ako krásne umenie. Avšak slovo **bonum** používali, podobne ako Gréci, v spoločnom význame dobrého a krásneho.

Pojem umenia sa kryštalizuje v myslení gréckych básnikov a filozofov približne medzi 8. – 6. stor. pred n. l., ale začiatky výtvarno-umeleckých prejavov človeka, t. j. **protoumenia**, siahajú do hĺbky praveku – do obdobia staršieho paleolitu (približne 540 000 – 480 000 pred n. l.), do obdobia štiepanej a kostnej industrie; s prvými výtvarnými prejavmi pravekého človeka, ktoré už možno hodnotiť estetickými kritériami, sa stretávame v mladšom paleolite (40 000 – 10 000 pred n. l.), lenže o tejto fáze vývoja výtvarného umenia Gréci ani Rimania ešte nemali poznatky, lebo k prvým archeologickým objavom o pravekom umení došlo až v 19. stor. n. l.

Vidíme teda, koľko tisícročí vývoja potrebovalo naše myslenie na to, aby pomenovalo abstraktným pojmom predstavy a mnohotvárne zručnosti a človeka.

Vývin pojmu **filozofie** prebiehal inak. Pochádza tiež z gréckych slov – **filein** (milovať) a **sofia** (múdrosť), resp. **sofistés** (učiteľ múdrosti) – avšak pojem sa kryštalizoval paralelne s rozvojom svojho predmetu, t.j. takého spôsobu myslenia, ktorý vyžadoval rozvoj abstraktnej schopnosti myslieť.

Z hľadiska pôvodného gréckeho chápania pojem filozofie označuje takú schopnosť myslieť, pri ktorej myslenie myslí samo seba (noésis noéseós).

Údajne prvýkrát slovo **filozofia** spomína **Pytagoras** a jeho používanie sa ustálilo v čase pôsobenia **Sokrata**, ktorého v Aténach pokladali za „učiteľa múdrosti“. Pojem filozofie sa teda generoval vo vedomí antických Grékov v čase, keď sa ich myslenie dostalo do úplne nového štádia sebareflexie, abstrakcie a syntézy. Gréci udržiavali čulé obchodné, kultúrne, ale i vojenské kontakty s okolitými národmi, hlavne Malej Ázie a Blízkeho Východu, čo obohacovalo ich poznanie a tradície. Približne v 8. – 7. stor. pred n. l. došlo k vnútornému rozpadu pôvodne homogénnej gréckej mytológie na dve časti – na **mýtus** ako taký, ale už vo význame „umeleckého“ t.j. tvorivého (poiésis) rozprávania o udalostiach, a na **noésis**, t.j. úsilie pomocou myslenia a slov (logos – reč) osvetliť a vyjadriť bytie a myslenie ako také.

Pojem filozofie má medzi všetkými pojmami vedenia osobitné postavenie, lebo sa nemohol vyvinúť ani skôr, ani neskôr než schopnosť, ktorú označuje. Pojem filozofie je z hľadiska vývinu totožný so svojím predmetom – schopnosťou filozofovať, čo pri iných pojmoch ťažko môžeme ukázať, lebo väčšinou sú pojmy vedenia historicky determinované reálnymi možnosťami mysle zmenšovať otvárajúce sa „nožnice“ medzi abstraktnými pojmami a konkrétnymi predmetmi, ktoré označujú.

Tieto aspekty vývinu pojmu umenia a filozofie by sme mohli zahrnúť pod problematiku historickej interferencie medzi pojmami a predmetmi. Sémantická interferencia pojmu a predmetu spočíva v kultúrnej tradícii, v konvencii a paradigme jazyka. Ak sa napríklad v celej európskej a euroamerickej vede prijala tradícia označiť pojmom **filozofia** rozumové úsilie o poznanie bytia v tom zmysle, ako ho chápali antickí grécki filozofi, znamená to, že takmer tritisíc rokov rešpektujeme približne jednu a tú istú paradigmu chápania pojmu filozofie.

* * *

Po mnohých tisícročiach vývoja estetického cítenia a umeleckých schopností človeka sa začína v 8. – 6. stor. pred n. l. kryštalizovať v antickej gréckej kultúre aj schopnosť pomocou abstraktných pojmov „hovoriť“ o umení a vyjadrovať sa o jeho význame a podstate. Toto „hovorenie“ o umení však predpokladalo, že v jazyku Grékov sa slovo téchne postupne oddelilo od slova poiésis (tvorba) a odlíšili sa aj ich hodnotové významy. Prvé slovo zostáva na označenie schopnosti, zručnosti čosi vytvoriť, kým druhé slovo – poiésis – bude postupne označovať takú tvorbu, ktorá nielen niečo pretvára, ale aj **vyjadruje** dušu (entelecheia), a toto druhé budú filozofi ceniť čoraz vyššie.

Treba tu poznamenať, že **vyjadrenie** alebo **výraz** duše v umení nemožno jednoducho sotožniť s **hovorením** alebo **rozprávaním** o nej. Práve istá myšlená hranica medzi mytologickým rozprávaním a poetickým vyjadrením by mohla byť zároveň hranicou medzi predumeleckou a umeleckou tvorbou, teda hranicou rozdeľujúcou význam slova téchne od významu slova poiésis.

Mytologické rozprávanie sa líši od poetického vyjadrenia v princípe tým, že prvé je o udalostiach na základe spomienky a predstavy, kým druhé vyjadruje a **hodnotí** to, o čom sa rozpráva pomocou logu – princípu reči a prostredníctvom ideí. Príkladom môže byť rozdiel medzi tvorbou Homéra a Platóna. Možno podobne by sme mohli uviesť analógiu medzi predfilozofickým a filozofickým pojmom **agathos** (dobré) a **kállos** (krásne).

Pre analógiu medzi predfilozofickým a filozofickým pojmom dobra môžeme opäť siahnuť do mytológie. Ak ešte pre Homéra dobro je neoddeliteľné od **konania dobra**, tak u Sokrata a Platóna sa už stretávame s chápaním **dobra** ako takého, teda už s filozofickým významom dobra, od ktorého sa deduktívne odvodzuje hodnotenie konkrétnych skutkov ako dobrých. Ale pre filozofa je prvoradá snaha vyjasniť si a pochopiť, **čo je dobro**, a až **potom** sa toto slovo môže použiť vo význame konkrétneho dobra. Na pojme **kállos** (krásne) by sme mohli ukázať rozdiel medzi predfilozofickým a filozofickým chápaním jeho významu. V gréckom myslení pojem kállos vytváral istú pevnú sieť s pojmami *éthos*, *agathos*, *mímesis* (napodobnenie), *poiésis* a zásluhou pytagorejcov a Aristotela sa do tejto siete zapojil aj pojem **kátharsis** (očistenie).

V predfilozofikom význame krásne sa vzťahovalo tak na prírodnú krásu, ako aj na napodobňovanie prírodnej krásy. Napríklad Pytagorove, Herakleitove alebo Demokritove chápanie pojmu krásy – hoci ich už pokladáme za filozofov – je skôr naturalistické a predfilozofické než filozofické v zmysle **vyjadrenia idey krásy**. Ešte aj pre Sokrata je dôležitejšie hovoriť o jednoduchej krásе spojenej s cnosťou a účelom ako o idei krásy. Pre Sokrata je krásne to, čo je účelné vo vzťahu k svojmu poslaniu.

Ale Platónovo myslenie vo vzťahu k uvedeným pojmom už znamená výrazný obrat. Podľa Platóna krásne je to, čo **vyjadruje** dobro, nie to, čo napodobňuje ideu krásy ako napr. príroda alebo účelná tvorba umelca. Činnosť, ktorá napodobňuje, v zmysle Platóna patrí do nižšej sféry **téchne**, nie do **poiésis**. Platón oddelil pojem krásy od pojmu *téchne* i od pojmu *mímesis*, ale stotožnil ho s pojmom **agathos** v zmysle **vyjadrenia idey dobra** i idey krásna v jednom pojme – *kalós*¹, čo znamená dobro i krásno spolu.

Tak sa zásluhou Platóna začína v tej línii európskeho myslenia, ktorá nadväzuje na antickú grécku tradíciu, „triumfálna cesta“ jednoty krásna a dobra v labyrinte slov, ideí, túžob, ideálov, sklamaní a nových pokusov, vždy však blízko seba. No zároveň začína vznikať i spor medzi umením a filozofiou, ktorý trvá dodnes, o tom, či v otázke vyjadrenia najvyšších ideí – dobra, krásna a pravdy – sú lepší filozofi, alebo umelci. Platónovo stanovisko je elegantné: „Básnici majú čosi spoločné s čarodejníkmi, ale nebolo by správne popierať, čo sa zdá pravdivým“.

Slovom **umenie** dnes označujeme umeleckú tvorbu skôr v zmysle Platóna – ako vyjadrenie idey – než v zmysle *mímesis*, napodobnenia vecí. Umenie je teda všeobecným filozofický pojmom, ktorého obsah sa v priebehu vývoja filozofie, estetiky a vied o umení ešte ďalej člení podľa umeleckých **druhov** (umeleckej morfológie) – napr. na výtvarné umenie, slovesné umenia, fotografické a filmové umenia a pod.); ďalej podľa **žánrov**, podľa umeleckého spôsobu stvárnenia (napr. výtvarné umenie – na architektúru, sochárstvo, maliarstvo a pod., alebo slovesné umenie – na román, poviedku, báseň, drámu a pod.); ďalšie členenie umenia sa deje podľa dejín umeleckých slohov, smerov, skupín, orientácií, umeleckých manifestov (napr. podľa slohov členíme vývoj umenia na obdobia románskeho, gotického alebo barokového slohu; podľa smerov – napr. na romantizmus, realizmus, nadrealizmus, symbolizmus atď.; podľa umeleckých manifestov – napr. na dadaizmus, futurizmus a pod.). No a napokon pojem umenia štruktúrujeme biograficky, t.j. podľa životopisu umelcov, pokiaľ sú známi, a pokiaľ nie sú, tak podľa umeleckých dielní anonymných majstrov v danej lokalite – napr. u nás známa dielňa Majstra Pavla v Levoči.

S pojmom umenia je úzko spojená **teória** (z gr. *theoria* – filozofická úvaha) i **história** umenia ako i ďalšia oblasť teoretického skúmania umenia – estetika. Grécky pojem **aisthesis**, z ktorého pochádza označenie dnes už samostatnej disciplíny – estetiky, pôvodne označoval schopnosť pociťovať alebo vcítiť sa do podstaty bytia, schopnosť prežívať ju (*aisthánomai* – pociťujem, vnímam). Ako označenie vednej disciplíny sa ustálil až v novoveku zásluhou nemeckého racionalisticky orientovaného mysliteľa **Alexandra Gottlieba Baumgartena** (1714-1762), ktorý tento antický grécky pojem v latinizovanej verzii použil na označenie novej filozofickej disciplíny v duchu Leibnizovej a Wolfovej systematizácie vied, ktorá sa zásluhou Kanta a Hegela ustálila v nemeckej klasickej filozofii 18. a 19. stor. a v podstate trvá dodnes.

Baumgartenovo hlavné dielo, ktoré nesie názov odvodený od slova *aisthesis*, vyšlo v rokoch 1730-1758 vo Frankfurtu vo dvoch zväzkoch pod názvom *Aesthetica acroamatica* v latinčine.

Aj tento historický fakt ukazuje, že vývoj umeleckých schopností (téchne alebo *poiésis*) geneticky predchádzal vzniku schopnosti abstraktne **reflektovať** túto formu ľudskej činnosti. A zase abstraktná schopnosť reflektovať umenie predchádzala snahe deklarovať ju za vedu.

Z hľadiska vzťahu filozofie a umenia nie je nezaujímavé, že dnes nenájdeme medzi humanitnými disciplínami žiadnu podobnú situáciu. Skúsme si to zrekapitulovať. Proto-umenie a umenie sa vyvíja podľa vlastných vnútorných zákonitostí, ktoré nemajú v najstarších dobách nič spoločné (a ani nemôžu mať) s ich teoretickou reflexiou. Umenie je organickou súčasťou prvotnej mágie, rituálu a mýtu. O mnoho tisíc rokov neskôr sa umenie diferencuje na vlastnú tvorbu a na vyjadrenie ideí a vykryštalizujú sa filozofické pojmy, ktoré umožňujú skúmať idey vo vzťahu k umeleckej tvorbe (v zmysle *poiésis*). U Aristotela už nachádzame prvú teoretickú systematizáciu takto chápaného umenia, ako i definovanie poslania umenia v pojme **kátharsis** (očistenie), ktorý vyjadruje poznanie, že umenie je schopné očistiť dušu človeka od zlých vlastností, a tým človeka humanizuje a kultivuje.

Ale uplynie takmer desať storočí, kým sa objaví potreba osobitnej disciplíny – **estetiky**, ktorú zakladateľ tejto disciplíny A. G. Baumgarten včlenil medzi filozofiu, teóriu umenia a umeleckú tvorbu. Dnes sa vedú spory, či sa už estetika vyčlenila úplne z filozofie, či ešte nie, či je vôbec potrebná, alebo ju môže plne nahradiť teória umenia. Tvoriví umelci neraz odmietajú potrebu teórie umenia, napríklad umeleckú kritiku, a je naozaj ťažko rozhodnúť, či nejaká teória v „suchej“, racionalistickej a do pojmov „zabalennej“ podobe môže niečo povedať o vlastnej energii a erupcii umeleckej fantázie a kreativity.

Iní myslitelia zas tvrdia, že namiesto estetiky alebo povedľa nej treba naďalej rozvíjať **filozofiu umenia** v klasickom platónskom a aristotelovskom zmysle. Ďalší zase hovoria o estetikej kultúre, ako širšom pojme, než je umenie, atď., atď.

V modernom veku si umenie a filozofia často vymieňajú svoje miesta, lebo nielen

¹ kalós - vo význame jednoty dobra a krásna už nevyjadruje iba vlastnosť - ako výraz *kállos*, ale je už všeobecným pojmom.

filozofia čerpá z umenia, ale aj umenie sa inšpiruje filozofiou. Očividným príkladom môže byť vznik realizmu ako metódy alebo ako umeleckého smeru v 19. storočí. Historici umenia dosť jednoznačne uznávajú, že filozofia pozitivizmu (August Comte) hrala iniciálnu úlohu pri vzniku realizmu. Príkladom môže byť i predošlý vývoj umenia, t.j. obdobie romantizmu, kedy môžeme pozorovať výrazné podobnosti medzi idealizmom vo filozofii a idealizmom, resp. idealizáciou v umeleckej tvorbe romantikov.

V našom storočí je tiež nepochybným faktom, že filozofický existencializmus takmer splynul do homogénneho celku s literárnym existencializmom a že nemá zmysel oddeľovať napríklad Sartrovu literárnu tvorbu od jeho filozofie, iba ak z hľadiska žánru. A v historickom zrkadle zas možno konštatovať, že až po vzniku existencializmu v 20. storočí sa plne otvorila myšlienková, teda filozofická možnosť pochopiť hĺbku a existenciálny rozmer tvorby F. M. Dostojevského alebo F. Kafku či S. Kierkegaarda.

Toto spätné zrkadlenie medzi filozofiou a umeleckou tvorbou patrí možno medzi najzaujímavejšie momenty vzťahu týchto dvoch „žánrovo“ odlišných intelektuálnych aktivít. Filozofia pomáha osvetliť mnohé významy v umeleckých dielach, pomáha spresňovať **pojmy** teórie umenia a možno tým, čo majú bytostný zmysel pre filozofiu, sama poskytuje umelecký zážitok v zmysle katarzie, keď sa tak človek zamyslí nad „ľudskou komédiou“ či „tragédiou človeka“ v našom pustom vesmíre. Na druhej strane, keby filozofia ignorovala umenie, postupne by možno vysychal jeden z dôležitých prameňov jej životodarnej sily. A to hneď v dvojakom zmysle: a) z hľadiska problémov človeka, ktoré sa obvykle skôr vyjadrujú v umení ako v teórii; b) z hľadiska prehľbovania a vývoja filozofického jazyka, ktorý okrem teoretických pojmov oprávnené používa aj obrazné pomenovania, tzv. „slabé“ výrazy, ako sú metafory, metonymie, symboly, alúzie, analógie, teda výrazové prostriedky umeleckého literárneho jazyka. Takýto jazyk napríklad používal Platón, dnes je obľúbený medzi postmodernistami.

Úmyselne som sa vyhýbala v tejto úvahe nejakej jednoznačnej definícii vzťahu umenia a filozofie, a to z jednoduchého dôvodu. Takú definíciu nepoznám. Chcela som len naznačiť niektoré analógie vzniku a vývoja tohto vzťahu v správnom poradí, podľa možnosti v adekvátnej pozícii v štruktúre tých mnohých slov, ktoré do dnešných dní vyprodukovala naša európska fantázia a racionalita. Pojmy umenia a filozofie dnes používame často v najrozličnejších bežných i odborných kontextoch, ale málokedy sa zamýšľame nad ich pôvodným a skutočným významom.

Nemôžem však ukončiť svoju úvahu bez toho, aby som sa ešte raz nevrátila v záujme presnosti vzťahu medzi ideami dobra, krásna a pravdy, resp. vzťahu medzi filozofickými disciplínami, ktoré tento vzťah skúmajú, k pôvodnej Platónovej myšlienke jednoty dobra a krásna. Jednak preto, že tieto idey „ruka v ruke“ kráčajú spolu dejinami filozofie i dejinami umenia a kultúry dodnes, jednak preto, že z hľadiska vzniku novovekej systematizácie vied nemožno opomenúť zásadný historický rozdiel medzi vznikom vedy o krásnej (v Baumgartenovom zmysle) a vznikom etiky ako vedy o dobre.

Aristotelovi vďačíme za to, že etiku ako samostatnú filozofickú disciplínu konštituoval (v dielach *Éthika megala* – *Veľká etika* a *Éthika Nikomacheia* – *Etika Nikomachova*). A hoci kritizoval svojho učiteľa Platóna, že príliš rozmnožuje svoju ríšu ideí, jedno mu uznal, a to, že krásno a dobro neodtrhol od seba a nehodil ich na opačné konce sveta ideí,

ale postavil ich na vrchol pyramídy všetkých ideí. Tým sa stalo, že veda o dobre – etika je staršia ako veda o kráse – estetika.

Ale bez ohľadu na tieto historické odlišnosti, domnievam sa, ani dnes by sme nemohli tvrdiť, že je možné z filozofického alebo umeleckého hľadiska roztrhnúť klasický ideál jednoty dobra, krásna a pravdy. Hoci sa o to v priebehu histórie pokúšali s dobrým úmyslom mnohí filozofi a teoretici, no nedosiahli viac ako chudák Sisyfos.

ODPORÚČANÁ LITERATÚRA

ARISTOTELES: Poetika. Zv. 3. Praha, Jan Laichter 1948.

LEŠKO, V. – MIHINA, F. a kol.: Dejiny filozofie. Bratislava, IRIS 1994.

TATARKIEWICZ, W.: Dejiny estetiky. Zv. I. Bratislava, Tatran 1985.

KOLLER, H.: Die Mimesis in der Antik. Bern 1954.

Doc. PhDr. Marta B. Zágoršėková, CSc.

Filozofický ústav SAV

Klemensova 19

813 64 Bratislava

SR